

(Anmeldelse af *Gunnar Heinsohn/Rolf Knieper: Theorie des Familienrechts. Geschlechtsrollenaufhebung, Kindesvernachlässigung, Geburtenrückgang.* Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1974).

1. Indledning

Der kan angives adskillige gode grunde til at tage Gunnar Heinsohn og Rolf Kniepers nu snart 3 år gamle afhandling op til en nøjere drøftelse. Den primære bevæggrund for denne anmeldelse har imidlertid været afhandlingens banebrydende karakter for oparbejdelsen af en materialistisk familieretsteori med udgangspunkt i det seneste årtis rekonstruktion af den marxiske videnskab. For den materialistiske retsteori har det været et hovedproblem at overskride rekonstruktionsfasens meget abstrakte begrebsudledninger for i stedet at foretage konkrete analyser af rettens historiske fremtrædelsesformer. Sådanne realanalyser er på den marxistiske retsteoris nuværende udviklingstrin særdeles vanskelige¹, hvorfor det er med særlig glæde, man har modtaget H/K's i mange henseender rimelige forsøg på en materialistisk forklaring af familiestrukturens historiske udvikling og retlige normering.

2. Metode

Som nævnt indledningsvis ligger forfatterens teoretiske kapitalisme-forståelse i forlængelse af især den vesttyske rekonstruktion af Marx'

1) Dette gælder ikke for den hovedsageligt i de østeuropæiske lande anvendte marxistisk-leninistiske retsteori, der har dannet udgangspunkt for en række vellykkede realanalyser inden for sin egen forståelsesramme.

Om den marxistisk-leninistiske retsteori, se »Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts«, b. 1-3, Staatsverlag, Berlin 1974. Bd. I: »Grundlegende Institute und Begriffe«, Bd. II: »Historische Typen des Staates und des Rechts«, Bd. III: »Der sozialistische Staat«. Se endvidere Nedballo, »Einführung in die allgemeine Theorie des Staates und des Rechts«. Staatsverlag, Berlin, DDR. 1972.

»Kritik af den politiske økonomi«. Med denne teoretiske forståelsesramme tager H/K ved analysen af familien udgangspunkt i dennes helt centrale *offentlige funktion*: tilvejebringelsen af den samfundsmæssigt nødvendige befolkningstilvækst. Befolkningspolitikken som et udtryk for den statslige intervention til sikring af familiens tilfredsstillende varetagelse af denne funktion, bliver således et afgørende element for forfatternes forståelse af familien og familierettens udvikling². I H/K's befolkningspolitiske udgangspunkt, der indebærer en afstandtagen fra den borgerlige og kritiske teoris³ anskuelse af familien som *privat* reproduktionsenhed, ligger afhandlingens styrke. Som påpeget af Friedrich Barabas/Christoph Sachsse⁴ muliggør dette nemlig en opstilling af teoretisk konsistente kriterier for en skelnen mellem lønarbejderfamilien og den borgerlige familie, ligesom det giver mulighed for forklaring af de dybtgående ændringsprocesser, familien er undergået og stadig undergår i det borgerlige samfund. Størst betydning får det befolkningspolitiske udgangspunkt imidlertid derved, at det muliggør en overskridelse af den traditionelle retsdogmatiks ofte indsigts-hæmmende sondring mellem offentlig og privat ret: For at give en adækvat beskrivelse af familieretten – forstået som den retlige regulering af familieinstitutionen – må forfatterne inddrage elementer fra de statslige retstiltag, som i den juridiske dogmatik traditionelt kategoriseres som værende familieretlige, socialretlige, strafferetlige eller henhørende under uddannelseslovgivningen. – Såvidt om H/K's positive nydannelser i tilgangen til det familieretlige problemkompleks.

H/K's tilsyneladende meget frugtbare anvendelse af den befolkningspolitiske synsvinkel, der giver indtryk af en sluttet og teoretisk konsistent forklaringsmodel, holder imidlertid ikke for en nærmere læsning af afhandlingen. I lighed med en række af de seneste års marxistiske realanalyser ligger forfatterne under for objektivistiske/økonomistiske forkortninger, og gør udviklingen i den retlige re-

2) På lignende måde har Georg Rusche i artiklen »Arbejdsmarked og straff. Tanker om strafferettens sociologi« analyseret udviklingen i det strafferetlige sanktionssystem med udgangspunkt i arbejdsmarkedets arbejdskraftbehov. Artiklen, der er skrevet i 1933, er oversat til norsk i tidsskriftet »Sociologi i dag« nr. 4, 1976, pp. 20-31. I samme nummer af tidsskriftet p. 32-40, gives en kritik af Rusches metode og det empiriske belæg for hans konklusioner i artiklen »Afspeilet straffen arbejdsmarkedssituationen?« af Leif Petter Clausen. For en nærmere uddybning af Rusches teser, se Rusche og Kirschheimer: »Punishment and Social Structure«, USA, 1939.

3) Se f.eks. Jürgen Habermas: »Borgerlig offentlighed«, Oslo 1971 og Harriet Holter, Hildur V. Henriksen, Arild Gjertsen, Haldis Hjort: »Familien i klassesamfundet«, Pax Forlag, Oslo, 1975.

4) Se Barabas/Sachsse: »Bevölkerungspolitik und Vergesellschaftung von Erziehung«, Kritische Justiz, 1975/2, p. 129-134.

gulering af familieinstitutionen til en lineær proces, hvor problemernes opståen og forandring stort set kun betragtes ud fra deres subsumption under den kapitalistiske produktionsmådes logik. For indløsningen af den realanalytiske forskningsintention mangler her i afgørende grad formidlingen mellem det abstrakt væsenslogiske og den retlige regulering historisk specifikke fremtrædelsesform⁵. En analyse af de historiske fasers klassekampspositioner og subjektivitetens forhalende og tendentielt sprængende muligheder i relation til kapitalens logik, burde være inddraget for en blot forsøgsvis indløsning af forskningsintentionen⁶.

For selve gangen i analysen får borttænkningen af den menneskelige subjektivitet bl.a. til konsekvens, at staten betragtes som bevidst handlende historisk subjekt, der med en indbygget automatik sørger for de optimale valoriseringsbetingelser for kapitalen (se f.eks. p. 27: »Staten må snart indse, at yderligere offentlige indgreb er nødvendige for at sikre en adækvat børneproduktion«, se også p. 11, p. 108, p. 113 samt explicite i afhandlingens kapiteloverskrifter)⁷. Svarende til H/K's endimensionale opfattelse af den statslige formidling af kapitalens logik, sker der en instrumentaliserings af lønarbejdernes status. Herved risikerer analysen ligeledes at føre til politisk defaitisme.

3. Indhold.

I det indledende afsnit: »Hvorfor staten frigør adgangen til at indgå ægteskab fra ejendomsretten til produktionsmidler«, (p. 17-30), rede-

5) Se Karl Marx: »Das Kapital«, bd. 3, Marx-Engels Werke, bd. 25 p. 800: »Dette (at produktionsrelationerne er basis for hele den samfundsmæssige konstruktion, S.B.) forhindrer ikke, at en og samme økonomiske basis – en og samme ifølge de vigtigste betingelser – i kraft af utallige forskellige empiriske omstændigheder, naturlige betingelser, racemæssige forhold, historiske indflydelser, der virker udefra o.s.v., kan opvise uendelig mange variationer og afskygninger i sin fremtræden, som kun kan forstås gennem analyse af disse empirisk givne omstændigheder«. Se endvidere om dette problem, Curt Sørensen: »Marxismen og den sociale orden«, GMT, 1976, pp. 176-182.

6) Se Torben Wanscher i Kurasje nr. 12 p. 155: »Kapitallogik og klassekamp er således de kategoriale nøgler til realanalytisk forskning af kapitalismen og dens retssystem«. For en nærmere uddybning, se artiklen »Teori og retshistorie« i Tidsskrift for Rettsvitenskap, nr. 2., 1975 af samme forfatter.

7) Kap. I: Warum der Staat die Ehefähigkeit von Eigentum an Produktionsmitteln löst, kap. II: Wie der Staat mit Ehe und Familie Lebensinteressen der Produktionsmitteleigentümer gewährleistet. Kap. III: Wie der Staat die Lohnarbeiterfamilie schafft. Kap. IV: Warum der Staat die Auflösung der Familie geschehen lässt. Kap. V: Warum der Staat für die Fortpflanzung der Gattung und die Aufzucht der Kinder aufkommen muss.

gør H/K for udviklingen fra den feudale storfamilies produktions- og konsumfællesskab mellem slægtninge og tjenestefolk til den gryende kapitalismes ødelæggelse af denne familiestrukturs umiddelbare samfundsmæssige karakter. Ved den udvidede vareproduktion og lønarbejdets tendentielle almengørelse udvikler den borgerlige familie sig af den feudale storfamilie og konstituerer sig som en privat institution. Svarende til det førkapitalistiske samfunds statiske karakter og den borgerlige families funktion som reproduktionsagent for produktionsforhold, der hvilede på den private ejendomsret til de materielle produktionsmidler, var der pålagt de ikke-besiddende væsentlige begrænsninger for ægteskabsindgåelse. Således havde de fleste tyske lande i den prækapitalistiske periode gjort ægteskabsindgåelse afhængig af muligheden for at opretholde selvstændigt hushold. I denne forbindelse nævner forfatterne meget belysende en forordning fra 1715, der hjemler strafferetlige forholdsregler over for en lærling, der har indgået ægteskab (p. 21).

Den unge kapitalismes ekspanderende landbrug og begyndende industrielle produktion ændrede imidlertid forudsætningerne for en statisk befolkning og fik i slutningen af det 18. århundrede de første befolkningspolitiske tiltag til at se dagens lys: lettelser i adgangen til ægteskabsindgåelse og udlændinges indvandring til Tyskland samt hindringer for tyske borgeres udvandring. Den fortsatte industrielle udvikling førte til stadigt stigende behov for arbejdskraft, hvorfor ægteskabshindringerne for de ikke-besiddende slutteligt helt ophævedes ved en lov for de Nordtyske Forbund i 1868. I motiverne til denne lovgivning nævnes explicite det befolkningspolitiske aspekt: faren for »affolkning og mangel på arbejdskraft«, (p. 25)⁸.

Med den kapitalistiske produktionsmådes gennemslag og skabelsen af den fri lønarbejder med privat ejendomsret til sin arbejdskraft bortfalder muligheden for direkte kontrol med reproduktionen. I denne situation skaber den kapitalistiske stat lønarbejderfamilien, som den adækvate organisationsform for sikringen af den samfundsmæssigt nødvendige børneproduktion og børneopdragelse. Lønarbejderfamilien skabes i den borgerlige families billede, dvs. konstitueres under samme retsform.

For de lønafhængige betyder adgangen til ægteskabsindgåelse en frigørelse fra det tidligere tvangscølibat, men bliver samtidig kilden til nye ufriheder. Som H/K fremhæver det p. 28: »Ægteskabshindringer-

8) Motive zum Gesetz von 1868, Aktenstück nr. 15.

nes bortfald betyder sikring af privat børneproduktion som gratisarbejde for samfundet. Familielovgivning er . . . tvang i en ydre form mod lønarbejderen«. Et såre væsentligt aspekt ved denne lovgivning, men stadig et udtryk for forfatterens noget overdrevne betoning af den økonomiske synsvinkel.

I hovedafsnittene II og III (pp. 31-108) kommer forfatterne bl.a. ind på en drøftelse af strukturer og funktioner i den borgerlige familie og lønarbejderfamilien.

I modsætning til den feudale storfamilie består den borgerlige familie alene af slægtninge, der indgår i et indbyrdes afhængigt ret/pligt forhold til hinanden. Produktionen er nu fjernet fra den umiddelbare familiesfære, og hermed er familiemedlemmernes gensidige arbejdsforpligtelse forsvundet som den stiftende kraft for den økonomiske familiesammenhæng. Den borgerlige familie er strukturelt organiseret med henblik på sin funktion som reproduktionsagent for besiddere af produktionsmidler, og er således konstitueret omkring mandens ejendomsbesiddelse. Manden udøver forældremyndigheden, bestemmer uddannelse og erhvervsvalg for børnene og kan ved sin ejendomsret til produktionsmidlet kombineret med testationsfriheden gennemtvinge sit underhold i alderdommen overfor børnene. Hustruen er forpligtet til at føde børn og sørge for disses socialisation til en adækvat funktion som borgerlige subjekter. Som modydelse får hustruen et livslangt underhold, men er i øvrigt begrænset i sin sociale eksistens på grund af den manglende kontraktshabilitet. Ud af socialisationsprocessen i familien vokser individer, der har internaliseret de borgerlige familieroller og -værdier, således at drengen er i stand til at bestride den arvede kapital og pigen føde og opdrage børn i et andet borgerhjem. Til trods for denne familiestrukturens åbenlyse undertrykkelse af kvinder og børn modsvarer den dog med sine abstrakte bytteprincipper for medlemmernes indbyrdes relationer fundamentale materielle interesser hos alle parter. Og som H/K udtrykker det p. 27: »Med forplantningen i familier sikres ikke blot eksistensen for disses medlemmer i barndom, alder- og sygdom, men også den borgerlige klasse og samfundet selv«.

Med den kapitalistiske udviklings fremadskriden og den gradvise ophævelse af de besiddelsesløses ægteskabshindringer begynder lønarbejderfamilien at udvikle sig sideløbende med den borgerlige familie, men med sin egen struktur og funktion. Da ægteskabet nu som et led i den statslige befolkningspolitik er blevet en mulighed for nye samfundsklasser, ændrer familieretten grundlæggende karakter: Fra

at have været det formelle udtryk for de besiddendes ønske om egenreproduktion, bliver familieretten nu i sin befolkningspolitiske iklædning til en tvangslovgivning rettet mod lønarbejderne. For lønarbejderfamilien eksisterer nemlig ikke det samme materielle grundlag for familiedannelse som for den borgerlige familie: Tendentielt er relationerne mellem lønarbejderfamiliens medlemmer tilfældige, idet den indbyrdes afhængighed ikke er begrundet i deres samfundsmæssige eksistens. Forholdet mand/kvinde implicerer i hovedsagen ingen materiel fordel, ligesom der er en manglende materiel interesse i afkom. For lønarbejderen betyder børn i første række gratisopdragelse for samfundet og – specielt for kvinderne – forringede konkurrencevilkår på arbejdsmarkedet. Hermed kommer den familieretlige kanalisering af seksualiteten ind i ægteskabet kombineret med abortforbud og dårlige svangerskabsforebyggende midler til at betyde en tvangsmæssig børneproduktion for lønarbejderen, der strider mod dennes materielle interesser i den størst mulige indtægt.

Denne manglende interesse for afkom hos lønarbejderen er en af de centrale elementer i H/K's argumentationskæde, hvilket bidrager til at svække helhedsindtrykket af afhandlingen, idet forfatterne netop her svinger sig op i abstraktionshøjder, som er uacceptable for den realanalytiske forskning. Spørgsmålet om, hvorfor lønarbejdere sætter børn i verden, er så komplekst, at en økonomisk forklaring – sin væsentlighed til trods – ikke bør stå alene. Det problematiske interessebegreb, som H/K anvender i denne forbindelse, angiver de selv (p. 164) at have lånt fra Flatow/Huisken⁹, hvortil må bemærkes, at der ikke er opnået meget i teoretisk klarhed ved en forenkling af denne i forvejen omdiskuterede forklaringsmodel.

I hovedafsnit IV: »Hvorfor staten tillader familiens opløsning« – (pp. 109-181) kommer H/K med ansatser til en forklaring på opløsningstendenserne i familien under den udviklede kapitalisme og de statslige reaktioner herpå.

Efterhånden som produktivkraftudviklingen med arbejdstidsforkortelser og udvikling af billige masseprodukter sætter den mandlige lønarbejder i stand til at organisere sit underhold uden at indgå ægteskab, bliver det sværere at opretholde individuallønnens skin af fami-

9) Sybille von Flatow/Freerk Huisken: Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates, in »Probleme des Klassenkampfes« (ProKla) nr. 7 1973, pp. 83-153. Artiklen er oversat til dansk i tidsskriftet Kurasje nr. 9, pp. 130-148 samt nr. 10, pp. 4-55.

løn. I det omfang det ikke længere kan svare sig for den mandlige lønarbejder at betale en kvinde til at forestå husholdningen, bliver også kvinderne henvist til underhold gennem eget lønarbejde. I denne situation oplever kvinderne den familieretlige lovgivning, som binder dem til hjemmet som værende »personlige lænker, der på en eksistenstruende måde indsnævrer det frie salg af deres arbejdskraft« (p. 112). Det samfundsmæssige krav om kvindens inddragelse i det industrielle arbejde kombineret med forbedrede svangerskabsforebyggende midler danner i denne historiske fase baggrund for en liberalisering af den ægteskabsstiftende lovgivning. En liberalisering, som forfatterne forklarer med at staten »må indse«, at familien har mistet sit grundlag som agent for gratis børneproduktion (p. 113). Som et udtryk for statens svækkede interesse i familien nævner H/K dette århundredes tyske strafferetsreformer (vedr. abort, homoseksualitet, udbredelse af pornografiske skrifter) reform af skilsmisellovgivningen, øget ligestillingslovgivning samt statusforbedringen for børn født uden for ægteskab. Alt i alt bevæger man sig henimod en situation, hvor ægteskabet er et rent privat forhold mellem økonomisk ligestillede lønarbejdere (p. 114).

Hvilke statslige forholdsregler der i denne situation må gribes til for at imødegå den truende udvikling for den samfundsmæssige reproduktionsproces omtales i afhandlingens hovedafsnit V: »Hvorfor staten må gribe ind og sikre forplantningen«.

Faldet i befolkningstilvæksten, som udviklingen i familieinstitutionen efterhånden fører med sig, lader sig ikke løse ved »import« af fremmedarbejdere, idet den samfundsmæssige produktionsproces i stigende grad stiller krav om højt kvalificeret arbejdskraft. Staten må derfor ad anden vej gribe ind for såvel kvantitativt som kvalitativt at sikre den nødvendige arbejdskrafttilvækst. I nazitiden og med tiltagende kraft i de sidste 20 års lovgivning i Forbundsrepublikken er den *kvantitative* side af dette problem søgt imødegået bl.a. gennem skattemæssige begunstigelser til familier med børn, direkte børnetilskud samt i begyndelsen af 70'erne med overvejelser om indførelsen af en opdragerløn, hvorved man har søgt til en vis grad at udligne konkurrenceforskellen mellem lønarbejdere med og uden børn. Befolkningen tilskyndes yderligere til at sætte børn i verden gennem en høj institutionsdækning, der skal lette opdragelsesbyrden for forældrene.

Den høje institutionsdækning er imidlertid også udtryk for det senkapitalistiske samfunds forsøg på løsning af et andet problem, der opstår med opløsningstendenserne i familieinstitutionen: lønarbejder-

familiens manglende evne til at sikre arbejdskraftens *kvalitative* side. Efterhånden som kvinderne selv bliver lønarbejdere »...opløses gradvist deres traditionelle adfærdsmønster, den specifikke kvindelighed, der primært har sin materielle begrundelse i moderfunktionen... Med opløsningen eller – om man vil – ødelæggelsen af kvindeligheden forsvinder den specifikke produktivkraft, der gjorde det muligt for familien at producere den nødvendige kvalificerede arbejdskraft«¹⁰.

I afhandlingens sidste del (pp. 216-237) beskæftiger H/K sig med problemerne omkring børneopdragelse som lønarbejde. Lønarbejdernes principielle ligegyldighed over for arbejdets stofflige side bliver fatal, når den som for den statsligt ansatte opdrager sætter sig igennem i socialisationsprocessen. En arbejdsmotivation hos opdrageren, der har sin begrundelse i selve arbejdsprocessens og arbejdsgenstandens beskaffenhed (intrinsisk arbejdsmotivation) er altafgørende i socialisationsprocessen, hvis ikke man vil ødelægge udviklingen af barnets subjektivitet. Den manglende interesse hos de statsansatte opdragere for arbejdets stofflige side er søgt løst rent teknisk gennem de borgerlige curricula-programmer, bl.a. udarbejdet på baggrund af B.F. Skinners teorier¹¹. Da disse programmer i reglen udfærdiges såvel udenom som imod opdragerne, er disses interesse i at bevare arbejdsforholdet den eneste motivation til at opfylde programmerne. En konsekvent anvendelse af curricula-programmerne ville således iflg. H/K p. 229 føre til psykotiske eller neurotiske personlighedsstrukturer hos de berørte børn. – Forfatterne må altså forkaste denne løsningsmodel. Opnåelsen af en indholdsmæssig interesse for arbejdet hos de statslige opdragere ville derimod ifølge H/K p. 236 kræve tiltag, »... som i stadig større omfang gennembryder den frie konkurrences lovmæssigheder og er egnet til at gøre opdragelsesfeltet til et behageligere arbejdsområde end fabriken og kontorpaladset i reglen er det for de ansatte«. H/K fremhæver p. 236, at oprettelsen af sådanne demokratiske børnehaver vil sikre børnenes fremtidige konkurrenceevne på det kapitalistiske arbejdsmarked, idet en forudsætning herfor er, at bør-

10) Birger Steen Nielsen i »Kontext« nr. 30-31, p. 29 – se yderligere om dette problem: Peter Brückner: »Kapitalismens socialpsykologi«, Reizel, 1974.

11) Se B.F. Skinner: »Beyond Freedom and Dignity«, 1971.

H/K konstaterer lakonisk p. 228, at Skinners teori »reciperes ligeså begærligt i Sovjetunionen som i USA selv«.

nene så længe som muligt bliver forskånet for konkurrencen¹². H/K erkender dog de begrænsninger, som en kapitalistisk organiseret økonomi sætter for gennemførelsen af deres forslag om demokratiske børnehaver: »Gennemførelsen skal dog tilkæmpes mod systemtypiske strukturer og forbliver stadig uvis«. (p. 235)¹³.

4. Diskussion

H/K's afhandling har været genstand for en livlig debat især blandt vesttyske teoretikere med interesse for familieret, familiesociologi og socialisationsforskning.

En grundig gennemgang og kritik er foretaget i Kritische Justiz 1975/2 af Friedrich Barabas/Christoph Sachsse, Heide Erd-Küchler, og Elke Finkbeiner. Disse anmeldere fremhæver afhandlingens betydning som et nybrud i den familieretsteoretiske konception, men er enige om, at dens teoretiske gennemslagskraft alvorligt begrænses af fremstillingens objektivistiske henholdsvis økonomistiske forkortninger. Barabas/Sachsse anfører endog p. 134, at man står tilbage med indtrykket af en funktionalistisk ansats mere end en undersøgelse funderet i en materialistisk forståelse af den modsætningsfyldte samfundsmæssige udvikling. I et svar til anmelderne i Kritische Justiz 1975/4 p. 415 ff. polemiserer H/K over kritikken og anfører, at de i første række har beskæftiget sig med de objektive strukturer, fordi disse i væsentligt omfang er bestemmende for de subjektive strukturers udvikling og udfoldelsesmuligheder. Hertil kommer, at »sammenhængen ikke blot mellem objektivitet, men også mellem individual- og massepsyke, er så vanskelig at formidle, at vi fandt det nødvendigt at analysere dem adskilt«.

En række af de emner, de tre anmeldelser i Kritische Justiz tager op til nærmere drøftelse, er allerede behandlet i ovenstående, hvorfor der i det følgende kort vil blive omtalt nogle synspunkter fra disse anmeldelser, som endnu ikke har været berørt.

Heide Erd-Küchler anskuer i sin anmeldelse (pp. 141-148) afhandlingen som en teori om kvindeemancipation, idet opløsningen af fami-

lien i væsentligt omfang får betydning for kvindens samfundsmæssige stilling. Kvindernes frisætning som lønarbejdere er en irreversibel historisk proces, der som en almen tendens forløber uafhængigt af konjunkturudviklingen. Hermed er problemet omkring kvindeemancipationen naturligvis ikke løst, således som H/K ifølge Heide Erd-Küchler implicite lader ane i deres afhandling. I stedet betragter H. E-K (p. 145) kvindens placering i 2 virksomhedsområder – dels produktions- dels reproduktionssfæren – som hindrende frigørelsen i begge sfærer. Kvindens dobbelte belastning respektive dobbelte undertrykkelse er konstituerende for hendes faktiske mindrekvalifikation og leverer samtidig legitimation for underbetalingen.

Elke Finkbeiner, der giver H/K's afhandling prædikatet »et kapitalistisk mareridt«, beskæftiger sig i sin anmeldelse (pp. 148-150) bl.a. med forfatterens forslag til oprettelse af demokratiske børnehaver. I forbindelse hermed pointerer hun, at kun under en demokratiseringsproces, der omfatter hele samfundstotaliteten, vil en oprettelse af demokratiske børnehaver være gennemførlig. Under en sådan proces vil den funktion, som H/K vil tildele disse børnehaver (i.e. sikringen af den opvoksende generations konkurrencefærdigheder) blive overflødiggjort – men ikke dermed de demokratiske børnehaver selv.

5. Afslutning.

At denne anmeldelse i vidt omfang har været koncentreret omkring en række væsentlige kritikpunkter ved H/K's fremstilling, må ikke aflede opmærksomheden fra afhandlingens betydning for nytænkning indenfor familieretsteorien. H/K's ansats er – sine mangler til trods – en særdeles inspirerende kilde for dette emneområdes teoretikere. Til den fremtidige realanalyse af den familieretsteoretiske genstandsfelt må man imidlertid stille krav om en forsøgsvis sammenkobling af såvel de objektive som de subjektive strukturer i den behandlede historiske fase.

Strange Beck

12) Dette synspunkt angives at være lånt fra en detaljeret analyse af L. Müller: »Die Nichtbewertung der Arbeit der Kinderaufzucht im Kapitalismus und ihre Folgen für das Bewusstsein der Frauen« (Diplomarbejde, Freie Universität Berlin, 1972).

13) Denne systemimmanente løsningsmodel til imødegåelse af et potentielt truende problem for kapitalforholdet, betragtes af Elke Finkbeiner i Kritische Justiz 1972/2 som »ein kapitalistisches Gruselmärchen«.